

05348

1987

SERIE RESEARCH MEMORANDA

THEORETISCHE ASPECTEN
VAN DE EXPORT-DIVERSIFICATIE

Stanisław Flejterski

Researchmemorandum 1987-24

mei 1987

VRIJE UNIVERSITEIT
FACULTEIT DER ECONOMISCHE WETENSCHAPPEN
A M S T E R D A M

VOORWOORD

Gedurende de maanden maart, april en mei 1987 is Dr. Stanislaw Flejterski van de Universiteit van Szczecin als gastonderzoeker werkzaam geweest aan de Faculteit der Economische Wetenschappen en Econometrie van de Vrije Universiteit, Amsterdam. Zijn verblijf in Nederland werd mogelijk gemaakt door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen in het kader van een cultureel verdrag met Polen.

Tijdens zijn werkzaamheden in Amsterdam schreef Dr. Flejterski o.a. een theoretische verhandeling over de optimale diversificatie van de exporten van een land. Zoals de hierna volgende tekst laat zien, is de gevolgde benadering zo algemeen dat de analyse zowel op de export situatie van de ontwikkelingslanden als op die van de ontwikkelde landen van Oost en West van toepassing is - in overeenstemming ook met de brede belangstelling die Dr. Flejterski eigen is.

H. Linnemann, voorzitter
Vakgroep Ontwikkelings- en
Agrarische Economie

Graag wil ik hierbij mijn dank uitspreken aan de Faculteit van Economische Wetenschappen en Econometrie en aan het Economisch en Sociaal Instituut voor de verleende gastvrijheid. In het bijzonder ben ik Professor Hans Linnemann en Dr. Harmen Verbruggen erkentelijk voor hun waardevolle assistentie, de heer Jan Minkiewicz voor zijn vertaling van dit artikel uit het Pools, en niet in de laatste plaats ook Mevr. Ria J. de Swart- van Doornewaard voor al haar bijzondere hulp en grote vriendelijkheid en Hanneke Lambert voor het typewerk.

Dr. Stanislaw Flejterski
Universiteit van Szczecin
Instituut voor Politieke Economie
Centrum voor Onderzoek van Ontwikkelingslanden
Mickiewiczza 64
71-101 Szczecin/Polen

THEORETICAL ASPECTS OF EXPORT DIVERSIFICATION

Summary

The leading idea of the paper is the thesis pointing to a necessity of developing comparative research, both theoretical and empirical, beyond the boundaries of separate analyses of the three main forms of the foreign expansion (export of goods, of services and of capital). The author attempts to formulate an introduction (a new approach) to the theory of export diversification, where goods as well as services and capital are included. The suggested terminology is the subject of part two of the paper. Part three is devoted to the discussion of the links between the three components of the export pattern. In part four, the author discusses the macroeconomic, heuristic model of complementarity and substitution in the composition of exports. The last part deals with the complex problem of an optimum composition of exports.

INHOUDSOPGAVE

	<u>pag.</u>
1. Inleiding	1
2. Basisbegrippen	2
3. Interdependentie tussen elementen van de exportstructuur	7
4. Complementariteit en substitutie in de exportstructuur	11
4.1. Doel en doelstellingen	11
4.2. Complementariteit in de exportstructuur	12
4.3. Substitutie in de exportstructuur	17
5. Het probleem van de optimale exportstructuur	22
Voetnoten	29
Literatuur	36

"Anyone who claims to understand economic development completely, or to have found 'the key' to 'the' secret of economic growth, is likely to be a fool or a charlatan or both. We continue to subscribe to the assertion that "everything is more complicated than most people think".

(Herrick, B., Kindleberger, Ch.P.,
Economic Development, IV Edition,
Preface, p. XVI)

1. Inleiding

In de jaren zeventig en tachtig werd na een periode van ongekend X snelle economische ontwikkeling een crisis op vele niveau's van de wereldeconomie duidelijk zichtbaar. In tegenstelling tot de voorgaande jaren, toen de wereld een meer "geordende" indruk maakte, namen vele ontwikkelingen - vooral in de jaren 1973/74 - een zo snelle en vaak onverwachte loop, dat ze uiterst moeilijk te observeren en interpreteren werden. Het formuleren van gegronde diagnoses, prognoses en therapieën werd meer een kunst dan een ambacht, wat een bijkomende grond werd voor verdieping van de vertrouwenscrisis jegens zowel economen als vele traditionele theoretische concepties. Het achterlopen van de economische theorie bij de menselijke behoeften en de dringende problemen van onze moderne tijd betreft exemplarisch het probleem van de plaats van landen van de Derde Wereld in de internationale handel. Op grond van de huidige stand van kennis kan niet op bevredigende wijze worden duidelijk gemaakt waar belangrijke verschijnselen in de wereldeconomie vandaan komen, die invloed uitoefenen op de situatie van bepaalde regio's en landen. Reeds sinds lang wordt als postulaat naar voren gebracht dat het noodzakelijk is om wezenlijke veranderingen door te voeren in de structuur en het functioneren van de wereldeconomie ten gunste van de Derde Wereld, onder meer ook een diversificatie van productie en export van landen in die regio.

Het is het doel van dit paper te pogen de processen van export-diversificatie theoretisch te verklaren en bovenal de daarmee verbonden begrippen te ordenen. Export is hier breed opgevat, met inachtneming van niet alleen goederen, maar ook diensten en kapitaal¹⁾. Ondanks verschillende pogingen in die richting is tot nu toe geen meer algemene theorie geformuleerd, die op adequate wijze veranderingen in de exportstructuur sensu largo zou verklaren. De behoefte aan een der-

gelijke theorie is inmiddels onbetwistbaar, alleen al in het licht van de hardnekkige pogingen van vele landen (waaronder bijvoorbeeld Polen en ook de zogenaamde "nieuwe industrielanden van de Derde Wereld") om hun export te ontwikkelen²⁾.

2. Basisbegrippen

De term "export-diversificatie" behoort tot de categorie van de vaak in de economische wetenschappen aangetroffen begrippen met meerdere betekenissen. Daarom moeten verdere overwegingen voorafgegaan worden door een poging om de gebezigde terminologie zo precies mogelijk vast leggen. In de literatuur kan men verschillende betekenissen van te deze term aantreffen. H.J. Petersen onderscheidde twee interpretaties

- X van "eenzijdige exportstructuur": enerzijds een duidelijk overwicht van bepaalde goederen in de export (bijvoorbeeld olie, koffie etc.),
- X anderzijds het algemene overwicht van "traditionele" grondstoffen en landbouwproducten³⁾. In dit licht gezien kan men exportdiversificatie zowel begrijpen als verkleining van het aandeel van bepaalde goederen, alsook als verlegging van het zwaartepunt in de exportstructuur naar industrieproducten. Volgens Ch. Wilhelms⁴⁾ betekent diversificatie een kwalitatieve of kwantitatieve verandering, berustend op een vergroting van de veelheid (verscheidenheid), het aantal, de veelzijdigheid, de heterogeniteit van de elementen van de exportstructuur. Volgens J.B. Donges berust export-diversificatie op verbreding van de waaier van geëxporteerde goederen, bovendien op het streven naar export van bewerkte producten in plaats van grondstoffen⁵⁾. In de opvatting van W. Ochel betekent diversificatie een structurele verandering in de productie en de export, een stijging in het aantal terreinen van economische activiteit⁶⁾.

Alle bovenstaande interpretaties kan men in het algemeen als convergent zien en als nuttig bij het onderzoek naar de huidige structuren van de internationale handel, waaronder ook de exportstructuur van minder ontwikkelde landen. Een gemeenschappelijk kenmerk van deze proposities is echter dat zij in feite uitsluitend betrekking hebben op export van goederen. Een dergelijke beperking van de actieradius van het begrip is in zekere zin begrijpelijk. Het laat zich echter

aanzien dat zowel uit cognitief als uit praktisch oogpunt tegenwoordig de noodzaak bestaat om export te onderzoeken in de breedste betekenis van dat woord, zowel goederenexport als "niet-goederenexport". Dit vereiste betreft niet alleen de hoog-ontwikkelde landen, maar ook de minder ontwikkelde⁷⁾. Voor zover onder die laatste categorie het aandeel van inkomsten uit de kapitaalexport niet groot is (behalve in sommige olie-landen), nemen de inkomsten uit de dienstenexport in vele gevallen een aanzienlijke plaats in in de totale exportinkomsten - zie Tabel 1 - hoewel minder ontwikkelde landen bij elkaar genomen netto-importeurs van diensten zijn.

Wanneer dit postulaat wordt aangenomen, dan kan export-diversificatie worden omschreven als de omvorming van de structuur ervan, het overgaan van een mono- op een polystructuur (multistruktuur), waarmee verbonden is het vergroten van het aantal en de veelzijdigheid van inkomstenbronnen uit de export van het gegeven land. Deze definitie is vrij algemeen en omvat tenminste drie varianten van diversificatie:

- a) stijging van het aantal geëxporteerde goederen; in die zin betekent export-diversificatie ook een verbreding ervan met tot dan toe niet geëxporteerde grondstoffen en landbouwproducten (bijvoorbeeld nieuwe bloemensoorten);
- b) stijging van het aantal terreinen van economische activiteit - bronnen van exportinkomsten uit zowel goederen als "niet-goederen";
- c) verleggen van het zwaartepunt in de exportstructuur naar industrie-producten (in het algemeen of sommige groepen en soorten ervan).

Afhankelijk van de context kan onder export-diversificatie zowel een toestand, proces, kenmerk als een instrument verstaan worden (men kan daarom spreken van een "feitelijke", "werkzame", "attributieve" en "instrumentele" betekenis van de term):

- export-diversificatie als toestand - de gedaante van de exportstructuur van een bepaald land op een bepaald moment; in die zin kan men spreken van een minder of meer gediversifieerde structuur;
- export-diversificatie als proces - de veranderingen in de gedaante van de exportstructuur over een bepaalde periode;

TABEL 1

Aandeel van diensten in de totale export van goederen en diensten*,
in procenten, 1980

10	10-15	15-20	20-25	25-30
Algerije 6	Bahrain 13	Australië 17	Cameroen 21	Argentinië 28
Tsjaad 0	Bolivia 11	Costa Rica 18	West-Duitsl. 21	Bangladesh 26
Ghana 9	Brazilië 13	El Salvador 15	IJsland 24	Botswana 27
Guyana 5	Burma 13	Finland 19	Ierland 21	Burkina Faso 29
Indonesië 2	Canada 13	Guatemala 17	Zuid-Korea 24	Centr. Afr. Rep. 28
Liberia 2	China 15	Hong Kong 18	Koeweit 24	Chili 25
Libië 6	Congo 11	Ivoorkust 17	Mali 22	Dom. Rep. 27
Nigeria 7	Ecuador 14	Japan 20	Pakistan 22	Ethiopië 28
Oman 3	Gabon 14	Madagascar 16	Sao Tomé 23	Gambia 27
Papua N-G 9	Honduras 12	Ned. Antilles 17	Sierra Leone 21	Italië 27
Roemenië 9	Hongarije 13	Nieuw Zeeland 19	Sri Lanka 21	Mauritanië 27
Oeganda 3	Nicaragua 12	Peru 19	Zweden 22	Mauritius 25
Zaire 7	Niger 10	Suriname 19	Thailand 21	Marokko 26
Zambia 9	Maleisië 13	Swaziland 17	Trinid. & Tobago 24	Nederland 30
	Filippijnen 13	Syrië 18	Turkije 21	Rwanda 27
	Solom. Eil. 14	Togo 17		St. Christopher 27
	Zd Afrika 12	Zimbabwe 16		Singapore 27
	S-Arabië 10			Tanzania 29
	Taiwan 14			
	Venezuela 14			

TABEL 1

Aandeel van diensten in de totale export van goederen en diensten*,
in procenten, 1980

30-40		40-50		more than 50	
België-Luxemburg	38	Antigua & Barbuda	44	Bahamas	83
Colombia	32	Oostenrijk	45	Barbados	68
Denemarken	31	Egypte	41	Cyprus	56
Dominica	39	Fiji	43	Griekenland	51
Frankrijk	37	Israël	41	Grenada	58
Haïti	30	Paraguay	42	Jordanië	66
India	33	Senegal	46	Maldives	80
Jamaica	32	St. Lucia	48	Malta	57
Kenya	39	St. Vincent	47	Nepal	62
Mexico	35	West Samoa	41	Panama	71
Noorwegen	34			Lesotho	83
Portugal	33			Seychellen	94
Somalië	35			Tonga	57
Spanje	39			Noord Jemen	96
Soedan	33			Zuid Jemen	66
Zwitserland	30				
Tunesië	40				
Engeland	34				
Verenigde Staten	35				
Uruguay	34				
Joegoslavië	34				

* Inclusief factorinkomsten

Bron: International Trade 1985-86, GATT, Genève, 1986, blz. 187.

- export-diversificatie als kenmerk - de mate en soort van diversificatie van de structuur; in die zin kan men bijvoorbeeld spreken van optimale of bovenmatige diversificatie, afhankelijke (van kapitaal- en technologietransfers uit het buitenland) of autonome enz.;
- export-diversificatie als instrument; in die benadering gaat het om een in de economische politiek van het gegeven land bewust gehanteerd middel om bepaalde economische en niet-economische doelen te bereiken⁸⁾ (tegengesteld aan de "intentionele diversificatie" is de "spontane diversificatie" die het resultaat is van spontane inspanningen van economische subjecten).

X Export-diversificatie is een secundair verschijnsel (proces) in relatie tot diversificatie van de productie. Productieverschuivingen zijn als het ware de "oer-oorzaak" voor structurele veranderingen in de export. Toch hoeft de diversificatie van de productie niet gepaard te gaan met een zelfde diversificatie in de export; veranderingen in de productiestructuur zijn een noodzakelijke voorwaarde, maar geen uitputtende voor veranderingen in de exportstructuur. Analooq aan het onderscheid tussen diversificatie van de productie tussen en binnen bedrijfstakken kan men twee soorten export-diversifikatie onderscheiden: tussen en binnen exporttakken. Diversificatie tussen takken (en tussen sectoren) houdt verband met een stijging van het aantal takken (sectoren) die inkomstenbronnen uit export zijn, terwijl diversificatie binnen takken structurele veranderingen binnen een bepaalde tak behelst, verband houdend met de ontwikkeling van export op terreinen die daarvoor geen bron van export-inkomsten waren.

Een andere belangrijke scheidslijn is die tussen goederen-(diensten-) en marktdiversificatie. Goederen-diversificatie (feitelijk, zakelijk) berust op een verbreding van het exportaanbod met nieuwe producten en diensten, terwijl marktdiversificatie (geografisch, ruimtelijk) verbonden is met vergroting van het aantal exportmarkten door nieuwe markten in te schakelen. Beide soorten diversificatie zijn nauw met elkaar verbonden: diversificatie van de structuur van de goederen-export brengt diversificatie van de geografische exportstructuur met zich mee, terwijl tegelijkertijd een vergroting van de geografische verdeling van de export de verkoop van een rijker goederenassortiment mogelijk maakt.

Een derde onderscheid tenslotte, dat ook in de verdere analyse van nut zal blijken, betreft alleen de diversificatie van de structuur van de goederenexport. Deze diversificatie kan de volgende vormen aannemen:

- horizontaal, verbonden met een verbreding van de exportstructuur met andere goederen van hetzelfde productieniveau,
- verticaal, berustend op het bij de export betrekken van goederen uit "buur"fasen (voorafgaand en opvolgend) van het productie-proces,
- gemengd, waarvan het wezen is dat de export wordt aangevuld met goederen en diensten uit andere sectoren, die niet direct verbonden zijn met die welke tot dan toe in de export optraden.

Structurele veranderingen in de economie, onder meer veranderingen in de productie- en exportstructuur vergezellen en zijn integraal verbonden met het proces van economische groei en ontwikkeling: de evolutie van de structuur (bijvoorbeeld de stijging van de complexiteits-graad) kan gezien worden als de uitdrukking van groei en ontwikkeling⁹). In het algemeen genomen kan worden gesteld, dat hoe meer een land ontwikkeld is, des te gevarieerder en complexer de economische structuur is en vice versa¹⁰). Bovenstaande afhankelijkheid heeft weliswaar begrijpelijkerwijs geen deterministisch karakter, toch mag het belang ervan niet onderschat worden.

3. Interdependentie tussen elementen van de exportstructuur

De export van goederen, in het bijzonder export sensu largo zoals eerder voorgesteld, kan gezien worden als een complex dynamisch systeem. Het hier toepassen van één van de basisbegrippen van de cybernetica en de algemene systeem-theorie lijkt volledig gerechtvaardigd; een systeembenadering staat namelijk toe het onderzochte onderwerp in zijn totaliteit te nemen. Export kan gezien worden als een geheel, waarvan de elementen (goederen, diensten, kapitaal) in bepaalde proporties optreden, op een speciale manier georganiseerd (gerangschikt) zijn en waartussen bepaalde relaties bestaan. Elk exportelement heeft een bepaalde taak te vervullen, die uitvoering van de taken van het hele systeem verzekert; een betrouwbaar functioneren van het systeem hangt af van het perfect functioneren van de onderscheiden elementen. De onderscheiden exportelementen zijn onderling strikt verbonden. Dat

betreft zowel de interdependentie "binnen" de goederenexport (de koppeling tussen de export van grondstoffen/landbouwproducten en industrieproducten), als de interdependentie tussen de export van goederen, diensten en kapitaal. Export *sensu largo* wordt gevormd door alle drie de onderdelen, maar is niet alleen de simpele som ervan, vormt daarentegen een organisch geheel. Het is een geïntegreerde verzameling elementen, met elkaar verbonden door een keten van oorzaak en gevolg. Zo opgevat heeft export een analogie in de benadering van de wereldeconomie als een groot systeem van aan elkaar gekoppelde, wederzijds op elkaar inwerkende elementen¹¹⁾.

De interdependentie tussen exportelementen kan tweërlei aard vertonen: enerzijds kunnen zij ten opzichte van elkaar complementair zijn, anderzijds concurrerend. Potentieel kunnen drie paren van terugkoppelingen in aanmerking komen: die tussen goederen- en dienstenexport, tussen goederen- en kapitaalexport en tussen diensten- en kapitaalexport. (Grafiek 1).

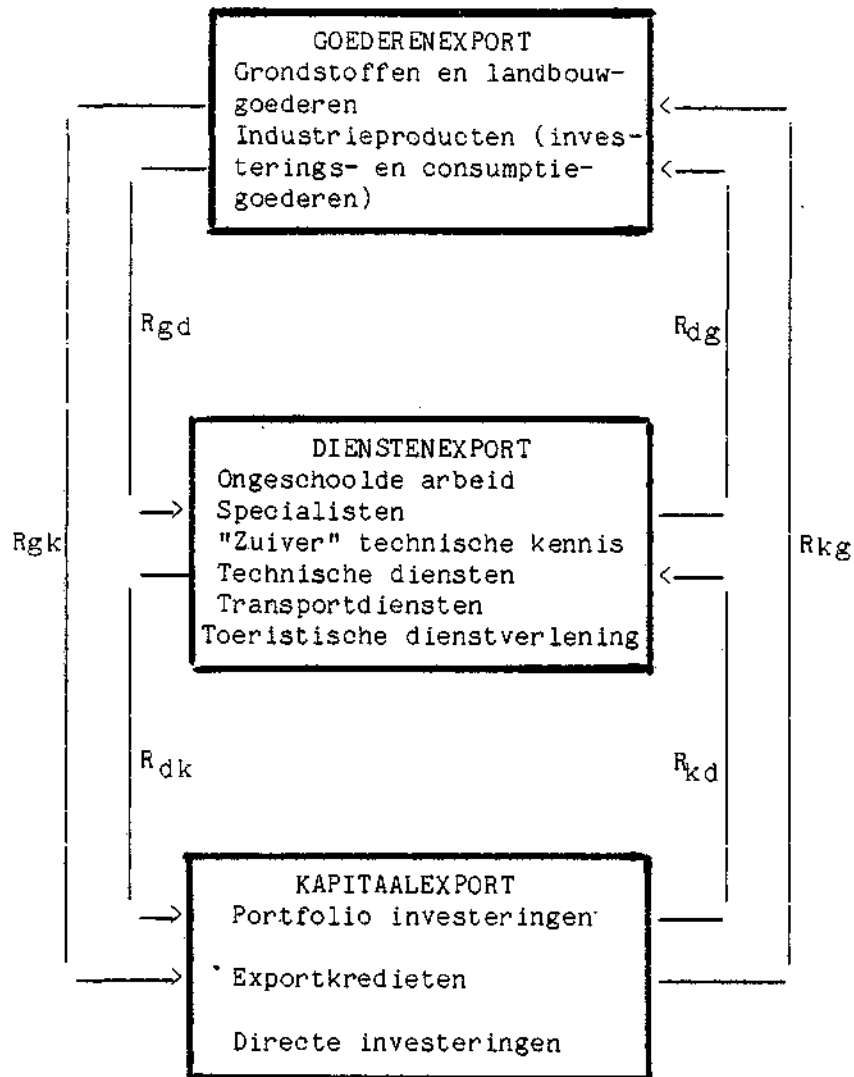
De eerste interdependentie (R_{gd} en R_{dg}) heeft specifieke betekenis. Men moet echter in gedachten houden dat het formuleren van universele thesen aangaande de dienstenexport in het algemeen nogal een riskante bezigheid is, aangezien de dienstenexport in het algemeen nogal een riskante bezigheid is, aangezien de dienstenexport intern sterk gedi-versifieerd is, wat verband houdt met de veelzijdigheid van diensten, die onderwerp zijn van internationale transacties¹²⁾. Hier treedt onder meer op:

- a) export van laaggeschoolde arbeidskrachten,
- b) export van opgeleide kaders (specialisten),
- c) export van "zuivere" technische kennis (licenties, know-how),
- d) export van technische diensten (consulting, engineering),
- e) export van transport-diensten (vooral scheepvaart), bovendien haven-, verzekerings-, expeditie-, makelaars-, keuringsdiensten etc.,
- f) export van toeristische diensten.

Terugkoppeling (in het algemeen positief) kan zowel optreden tussen de goederenexport en de zogenaamde relatief onafhankelijke diensten, als ook met name tussen de goederenexport en de nauw met het goederenverkeer verbonden diensten (bijvoorbeeld transportdiensten). Goederenexport kan een promotiemiddel zijn voor de export van verschillende

GRAFIEK 1

Model van de relaties tussen goederen-, diensten- en kapitaalexport

soorten diensten en vice versa: dienstenexport kan leiden tot de aanvang van het exporteren van goederen. De export van sommige diensten kan zowel een aanvulling zijn op de goederen-export, als in zekere mate een substituut ervoor¹³⁾.

De interdependenties tussen goederen- en kapitaalexport (R_{gk} en R_{kg}) zijn van uiterst complexe aard. In het algemeen genomen is de kapitaalexport (vooral op lange en middellange termijn) als wezenlijke factor van economische expansie van vele landen direct of indirect verbonden met goederenruil. Beide processen zijn wederzijds in beduidende mate complementair. Naast de mening dat kapitaalexport (met name in de vorm van directe investeringen) bovenal een hulpmiddel is voor promotie van goederenexport, kan men ook een afwijkende opvatting aantreffen, namelijk dat kapitaalexport een concurrentie, of zelfs een bedreiging vormt voor goederenexport. Kapitaalexport kan substituut zijn voor goederenexport, bijvoorbeeld daar, waar deze laatste op buitenlandse markten stuit op belemmeringen in de vorm van handelsbelemmeringen en andere hinderpalen: kapitaalexport kan in zo'n geval zorgen voor omzeiling daarvan. Zo'n uitgangspunt vinden wij onder meer in de conceptie van R.A. Mundell¹⁴⁾; die rekening houdt met niet alleen de handel in goederen, maar ook van mobiliteit van productiemiddelen. Volgens Mundell stimuleert een stijging van het aantal belemmeringen voor de ontwikkeling van handel de mobiliteit van productiemiddelen, terwijl beperkingen in het verkeer van die middelen een premisse zijn voor verlevendiging van de goederenruil¹⁵⁾. J.H. Dunning formuleerde aan het eind van de jaren zeventig de zogenaamde eclectische (geïntegreerde) theorie van de internationale productie, die het gedachtengoed van de theoretici van internationale handel en internationale ondernemingen verbindt en veralgemeniseert¹⁶⁾. De kern ervan is tegelijkertijd in beschouwing nemen van verschillende vormen van exportexpansie: goederen-, licenties- en kapitaalexport (in concreto directe buitenlandse investeringen). Een dergelijke benadering, hoewel ze direct refereert aan de internationale onderneming, kan met bepaalde restricties ook toegepast worden op het niveau van een bepaald land.

4. Complementariteit en substitutie in de exportstructuur

4.1. Doel en doelstellingen

Ons model, dat moet dienen voor het toelichten van het wezen van veranderingen in de exportstructuur, is vooral heuristisch van aard. Het sluit in het bijzonder aan bij de "theorie van de handel met het buitenland", in mindere mate daarentegen bij de "theorie van buitenlandse/internationale handel"¹⁷⁾. Onderwerp van ons model is namelijk vooral het probleem van de "interne balans" (in principe relatief en vergankelijk) in de exportstructuur binnen een land, dat handel drijft met het buitenland (de rest van de wereld). Bij het voorstellen van het model zal een geometrische illustratie behulpzaam zijn.

Bij de poging om een algemeen model te construeren van interdependentie (complementariteit en substitutie) in de exportstructuur van een bepaald land nemen wij verschillende vereenvoudigende (idealiserende) uitgangspunten aan. De belangrijkste uitgangspunten van het model zijn de volgende:

1. De analyse betreft de veranderingen in exportstructuur (sensu largo), vanuit het gezichtspunt van een land met minstens middelmatige economische ontwikkelingsniveau (uitgesloten zijn dus de minst ontwikkelde landen). Tegelijkertijd wordt aangenomen dat geen wezenlijke veranderingen in de institutionele structuren optreden.
2. Beslissingen inzake de exportstructuur worden genomen conform het zogenaamde gereguleerde marktmechanisme. Het gestalte geven aan de exportstructuur behoort derhalve enerzijds tot de bedrijven, die besluiten nemen onder meer op grond van lopende marktprijzen, anderzijds tot de staat, die haar preferenties aan de bedrijven doorgeeft met gebruikmaking van vooral indirecte middelen, dat wil zeggen douaneheffingen, subsidies, belastingen, valuta-koersen, disconto-voet etc. Aangenomen wordt dat het centrum geïnteresseerd is in economische groei van het land, meer nog, dat het gekenmerkt wordt door een relatief grote mate van vaardigheid en dat, tenslotte, er sprake is van een relatief grote mate van standvastigheid in het beleid.

3. De analyse heeft betrekking op veranderingen in de exportstructuur op middellange en lange termijn, aangezien alleen dan bepaalde veranderingen in de structuur van het productie-apparaat tot dan toe gewicht in de schaal leggen dankzij veranderingen in de structuur van de investeringsquota (men mag aannemen dat op langere termijn productiemiddelen binnen de economie van het betrokken land verplaatsbaar zijn).
4. Export vindt plaats uit een enkel land naar de "rest van de wereld", waarbij het buitenland wordt gezien als een homogene verzameling. Dat betekent dus, dat geen rekening wordt gehouden met verschillen in de manier waarop goederen, diensten en kapitaal uit het ons interesserende land worden behandeld door verschillende importerende landen.
5. Aangenomen wordt dat er een beperkte transfer-mogelijkheid bestaat van goederen, diensten en kapitaal tussen landen. Beperkingen - voor zover ze bestaan - betreffen echter niet in dezelfde mate de export van de verschillende soorten goederen, diensten en kapitaal. Aangenomen wordt derhalve, dat het exportland op middellange en lange termijn beschikt over een bepaalde keuzevlak van alternatieve exportstructuren (de mogelijkheid tot structuurtransformatie).
6. Het exportland streeft naar rationalisering van de structuur van zijn export; aangenomen wordt, dat het essentiële rationaliseringscriterium maximalisatie is van de deviezen-inkomsten uit export, of - in een andere variant - van de winsten uit export op langere termijn.

4.2. Complementariteit in de exportstructuur

Het wezenlijke van complementariteit in de exportstructuur is wederzijdse afhankelijkheid, het elkaar wederzijds aanvullen van de onderscheiden elementen van die structuur. In het geval van een niet of in onvoldoende mate optreden van bepaalde soorten export (vormen van buitenlandse expansie) kan een verstrooiing plaatsvinden van de verhouding tussen tempo en ordening van de exportontwikkeling. Het verschijnsel van complementariteit is derhalve verbonden met het gelijktijdig optreden van bepaalde soorten export. Het besluit om een bepaald soort export te ontwikkelen moet vergezeld gaan van het besluit

om die export welke nauw ermee verbonden is op te starten.

Terwijl het grote belang - tenminste in relatie tot de exportstructuur - wordt onderstreept van onderzoek naar het verschijnsel van complementariteit¹⁸⁾ moet opgemerkt worden dat dit verschijnsel in werkelijkheid niet afzonderlijk geanalyseerd dient te worden, zonder tegelijkertijd het verschijnsel van substitutie in acht te nemen. Complementariteit en substitutie zijn in werkelijkheid gelijktijdige verschijnselen, aangezien in het algemeen noch absolute, strikte complementariteit bestaat, noch volkomen, onbeperkte substitutie. Onderscheid maken tussen complementariteit en substitutie is in de eerste plaats uit methodologische overwegingen toelaatbaar. Er lijkt een zekere objectieve grens (die moeilijk strikt te omschrijven is) te bestaan, die de minimumomvang van een gegeven element in de exportstructuur bepaalt, onder welke grens export wel kan plaatsvinden, maar handhaving van de verhouding tussen tempo en ordening ervan twijfelachtig wordt. Dit minimum is de uitdrukking van de werking van het complementariteitsprincipe. Wanneer echter een willekeurig exportelement groeit bij onveranderlijkheid van de andere elementen, dan treedt het substitutie-effect op. Een element, waarvan het aandeel in de structuur stijgt, krijgt een steeds groter gewicht bij de handhaving van het bereikte exportniveau of het tempo van de stijging ervan. Hoe gemakkelijker substitutie is, des te groter is het exportvolume (of het groeitempo ervan) bij groei van één element en onveranderlijkheid van de overige elementen. Op het moment dat substitutiemogelijkheden uitgeput raken, blijft slechts complementariteit over.

De verhoudingen tussen complementariteit en substitutie zijn onderhevig aan veranderingen in tijd, hangen tegelijkertijd af van de mate van rigiditeit (initiatie-mogelijkheid) van de onderscheiden exportelementen. Hoe meer een gegeven element beperkt is, des te minder is het in staat andere te vervangen en des te groter is dan de behoefte het door een ander te vervangen. Het is begrijpelijk dat strikte rigiditeit, karakteristiek voor minder ontwikkelde landen, wederzijdse substitutie van exportelementen niet bevordert. Hoe langer de termijn, des te kleiner is echter de mate van rigiditeit van de exportelementen en zijn daarmee de objectieve mogelijkheden voor hun wederzijdse inwisselbaarheid groter. Hoe korter daarentegen de termijn is, des te sterker treedt het complementariteitsprincipe op.

Substitutie en complementariteit treden tegelijkertijd op, waarbij

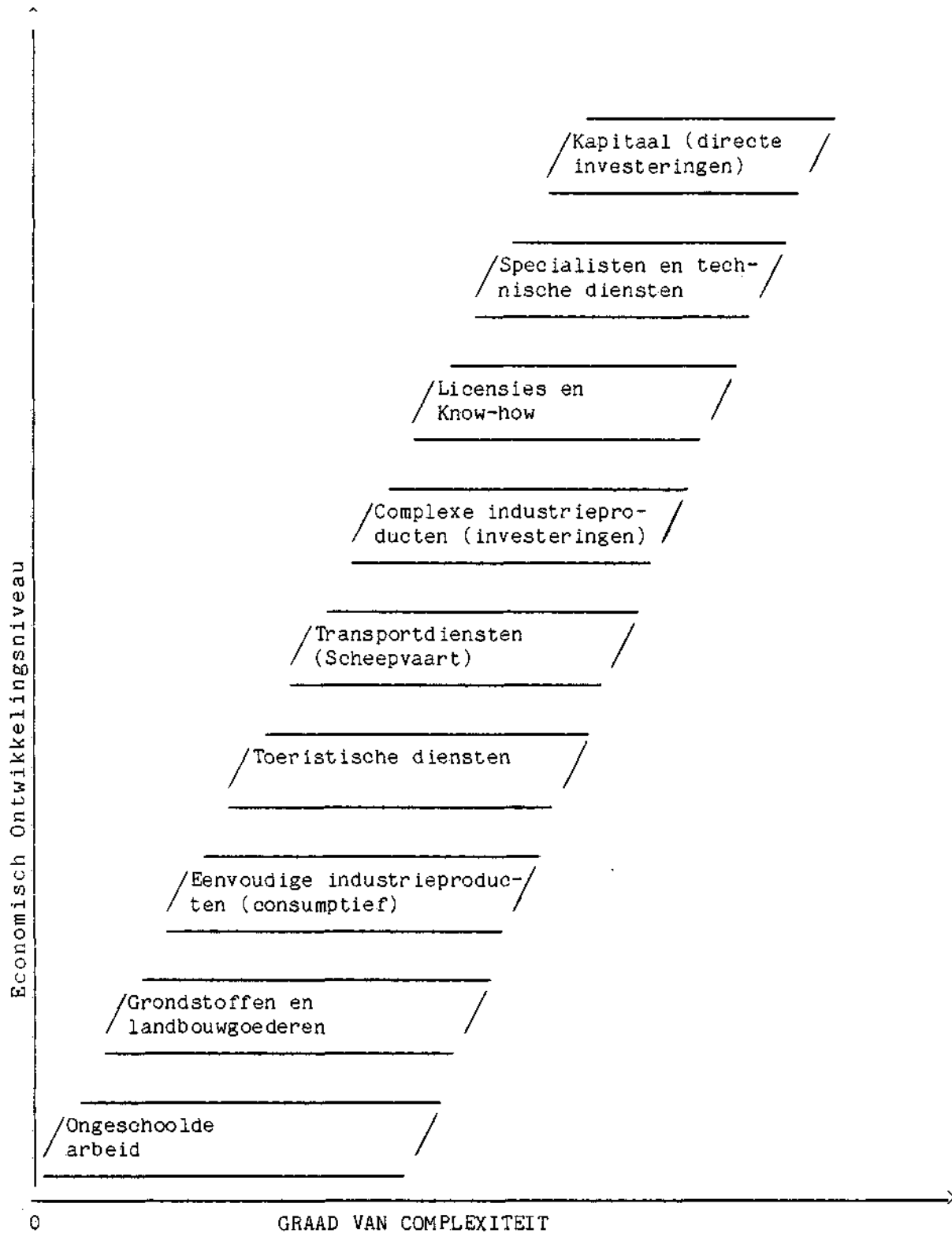
substitutie vooral betrekking heeft op de groei van de omvang van onderscheiden exportelementen en complementariteit op de groei van de bestaande structuur. Deze gevolgtrekking heeft aanzienlijke methodologische betekenis: uitgangspunt van een korte termijn analyse behoort de beslissende rol van complementariteit te zijn, terwijl naarmate de termijn langer wordt in de analyse- en prognosemethoden de mogelijkheid van stijging van de mate van substitutie als uitgangspunt genomen dient te worden¹⁹⁾.

Tegen de achtergrond van deze algemene opmerkingen kan een poging ondernomen worden tot formulering van een model van complementariteit in de exportstructuur. Als basis voor een dergelijk model kunnen tot op zekere hoogte sommige van de bekende theoretische concepten dienen, die dienen voor de verklaring van het wezen en de structuur van internationale handel. Zoals al in de inleiding is opgemerkt, kan geen van die concepten apart (dit betreft, naar het lijkt, ook de theorie van Heckscher-Ohlin) pretenderen een theorie met universele reikwijdte te zijn. Geen van deze verklaart namelijk volledig bevredigend de huidige richtingen van het verkeer in grondstoffen/landbouwproducten en industrieproducten, noch met betrekking tot ontwikkelde landen, noch met betrekking tot de minder ontwikkelde. De bestaande theoretische constructies vullen elkaar meer aan dan dat zij elkaar uitsluiten. Ze verklaren namelijk alle een bepaald uitgekozen aspect, terwijl geen ervan in staat is zich zelfstandig te meten met alle, steeds meer complexe problemen van de internationale handel. Dit betreft de theorie van de factor-beschikbaarheden, de theorie van neo-factorproporties, die van productie-stadia, van het technologische achterstand, alsook de theorie van de levenscyclus van het product. De juistheid erkennend van de in die theorieën vervatte suggesties, kan een - vanuit zeker oogpunt eclectisch - model voorgesteld worden van een hiërarchie van buitenlandse expansievormen (Grafiek 2).

Criterium voor ordening van die vormen is de mate van hun complexiteit: van eenvoudiger vormen (export van laaggeschoolde arbeidskracht, export van gering bewerkte grondstoffen/landbouwproducten), langs vormen met middelmatige complexiteit, naar vormen met de hoogste mate van complexiteit (als zodanig kan vooral kapitaalexport in de vorm van directe investeringen aangemerkt worden). Overeenkomstig de aangenomen hypothese gaat een lager economisch ontwikkelingsniveau gepaard met eenvoudige vormen van buitenlandse expansie, en een hoger niveau met

Grafiek 2

Hiërarchie van externe expansievormen (hypothese)

meer gecompliceerde vormen. Het initieren en ontwikkelen van deze laatsten vereist de vervulling van vele voorwaarden, wat in het algemeen te beurt valt aan landen (en bedrijven) met een hoog economisch ontwikkelingsniveau. De hypothese over het veredelen van de exportstructuur kan op het eerste gezicht lijken geheel juist te zijn en geen enkele aanvullende overdenking vereisen. In werkelijkheid is het probleem van een hiërarchie van vormen echter veel gecompliceerder. In de eerste plaats moet onderstreept worden dat het model onmogelijk een deterministisch zijn kan, maar stochastisch van aard is. De voorgestelde hiërarchie - als het ware de afspiegeling van de "ontwikkelingslogica" - sluit mogelijkerwijs niet aan bij de rijke en veranderlijke werkelijkheid. Hierop is onder meer van invloed het feit dat wij ons bedienen van grote aggregaten. Dientengevolge kan het gebeuren, dat een concreet exporttype (goederen, diensten etc.) uit een in zijn algemeenheid als minder complex erkende groep landen in de praktijk meer complex blijken te zijn dan een uitgekozen export-type uit een theoretisch meer complexe groep. Bovenstaande constructie pretendeert derhalve niet een universeel model te bieden.

Vrijwel alle bovenstaande voorbehouden kan men toepassen op een op het "hiërarchiemodel" gebaseerde model van de exportcyclus, dat de hypothetische sequentie van buitenlandse expansievormen zou uitbeelden. Uitgangspunt is dan de veronderstelling, dat de onderscheiden exportvormen onderverdeeld kunnen worden in export van "lagere" en "hogere" orde, waarbij de laatste plaats heeft in landen met een hoger ontwikkelingsniveau. Minder ontwikkelde landen exporteren daarentegen voor laag geschoolde arbeidskracht, grondstoffen/landbouwgoederen, eenvoudige industrieproducten - elementen derhalve, die men met een zekere mate van vereenvoudiging "export van lagere orde" zou kunnen noemen. Met de ontwikkeling van een land verandert ook de exportstructuur ervan: het aandeel van export "van lagere orde" daalt, het belang van export "van hogere orde" stijgt. Met opeenvolgende ontwikkelingsniveaus correspondeert het op het toneel verschijnen van nieuwe, "hogere" exportsoorten, terwijl "lagere" exportsoorten over het algemeen verdwijnen of weliswaar overleven, maar in hun aandeel dalen. Een dergelijke benadering - direct aansluitend bij het denken en de zogenaamde krommen van Engel en de krommen van Törnquist - zou een algemene afspiegeling zijn van Törnquist - zou een algemene afspiegeling zijn van de "ontwikkelingslogica". Ook in dit geval moet toegegeven

worden dat een dergelijk model geen volmaakt model zou zijn. Twijfel zou zowel de aangenomen vorm van de krommen kunnen oproepen, de regulariteit van het opkomen (verdwijnen) van onderscheiden exportsoorten, alsook het uitgangspunt dat elk land stapsgewijze alle stadia van ontwikkeling van de exportstructuur zou moeten doorlopen. In de praktijk kan men begrijpelijkerwijs moeilijk zowel een volledig regelmatige cyclus, als het optreden van alle exportsoorten in elk concreet land op een gegeven ontwikkelings-niveau verwachten (moeilijk te verwachten is bijvoorbeeld de ontwikkeling op grotere schaal van export van laag geschoolde arbeidskracht uit een land met gebrek daaraan, van toeristische diensten door een land dat geen specifieke kwaliteiten in die richting heeft, of van scheepvaart-diensten uit een land zonder zee kust. Een apart, belangrijk probleem wordt gevormd door de vraag of elk land - potentieel voldoende aan de voorwaarden voor ontwikkeling van alle exportsoorten - noodzakelijkerwijs alle stadia zou moeten doorlopen, of het sommige stadia kan overslaan en zo ja, dan tegen welke kosten en bij vervulling van welke voorwaarden? Wij zullen later nog naar dit probleem terugkeren, hier moet echter nogmaals onderstreept worden, dat in de economische praktijk "zuiver structuren" niet bestaan. Elke structuur is de uitkomst van een reëel historisch proces, terwijl het gestalte krijgen van de exportcyclus in een concreet land soms wezenlijk kan afwijken van de modelformulering. Daarmee blijft de in het model opgesloten uitgangspunt op deze plaats nog steeds slechts een hypothese aangaande de kern van de zaak, die daarentegen niet - zonder toetsing - pretendeert waar te zijn.

4.3. Substitutie in de exportstructuur

De poging om een model op te stellen van substitutie in de exportstructuur vindt zijn oorsprong in het uitgangspunt, dat in de op het eerste gezicht vaak onlogische en ordeloze werkelijkheid toch een zekere orde heerst. Een dergelijk uitgangspunt zullen wij overeind houden, ook al beseffen wij, dat in de praktijk besluiten over aanvang, voortzetting of stopzetting van export van een bepaalde soort genomen worden door bedrijven, die zich door verschillende motieven laten leiden. Wanneer het vraagstuk van de vorming van een exportstructuur echter gezien wordt op macro-economische schaal, dan ver-

schuift het mozafek van verschillende bedrijfsmotieven naar de achtergrond. Zichtbaar worden dan daarentegen zekere regelmatigheden in het besluitnemingsproces. De atomisering van de economische basissubjecten lijkt derhalve geen belemmering te vormen voor onderzoek naar de problemen van het kiezen uit alternatieve richtingen van exportexpansie op macro-economische schaal, vooral - wat uit het eerdere uitgangspunt volgt - in omstandigheden van een gereguleerde markt, wanneer het coördinerend staats-centrum indirect op de bedrijven inwerkt door hen zijn preferenties en criteria voor economische keuze door te geven. Dit betreft des te meer keuze in omstandigheden van een centraal geplande economie. Over langere termijn - en zo'n termijn interesseert ons juist met name bij onderhavige overwegingen - bestaan er bepaalde mogelijkheden voor keuze uit alternatieve strategieën (investeringsvarianten). Het keuzevlak is uiteraard, zeker in het geval van een minder ontwikkeld land, niet onbeperkt. De wezenlijke kwestie die de "kansenverzameling" beperkt is de beperkte mobiliteit van productiemiddelen, bovendien de toegang tot financieringsmiddelen voor investeringen en vergroting van de exportmogelijkheden alsook de mate van vraag van de kant van potentiële importeurs.

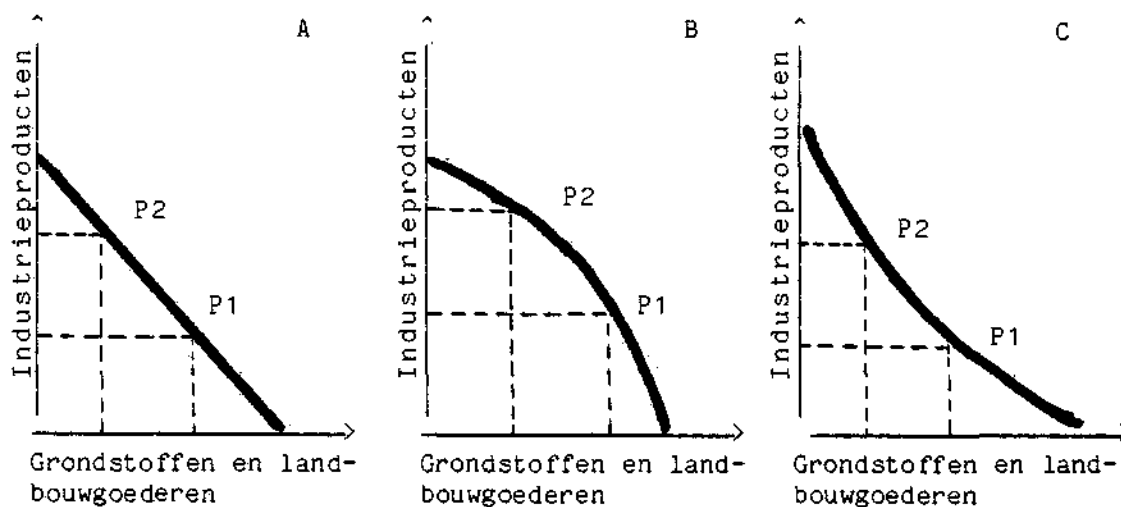
Het substitutiemodel kan voorgesteld worden door aanpassing aan de behoeften van onze overwegingen van drie types krommen: van substitutie (transformatie), van indifferentie (preferentie) en van exportinkomsten. Het benutten van het instrumentarium van de neo-klassieke school staat natuurlijk niet gelijk met een kritiekloos delen van al haar uitgangspunten en hypothesen. In dit geval is het gebruik van genoemde krommen slechts een ingreep ten dienste van heuristische doelstellingen.

Laten we om te beginnen overgaan tot het voorstellen van de zogenaamde krommen²⁰⁾ van substitutie (transformatie) van goederen-export en van export in de brede betekenis van het woord. In het eerste geval (Grafiek 3) kan men gebruikmaken van het diagram van de exportisoquant (kromme van gelijksoortige export, kromme van exportmogelijkheden), bij de aanname dat enkel goederenexport plaatsvindt en dat het land een zekere keuze-mogelijkheid heeft tussen traditionele export (grondstoffen/landbouwgoederen) en moderne (industrieproducten)²¹⁾. Onafhankelijk van de gedaante van de kromme - een rechte lijn, een holle of bolle in relatie tot het nulpunt van het stelsel²²⁾ - stelt zij

Grafiek 3

Krommen van de exportsubstitutie (transformatie) sensu stricto:

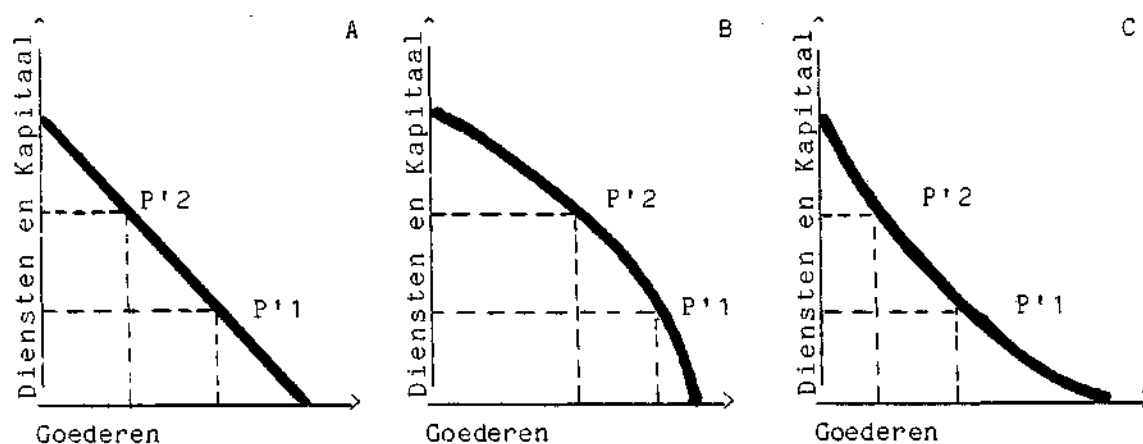
- A - bij aanname van vaste kosten
- B - bij aanname van stijgende kosten
- C - bij aanname van dalende kosten

Grafiek 4

Krommen van de exportsubstitutie (transformatie) sensu largo:

- A - bij aanname van vaste kosten
- B - bij aanname van stijgende kosten
- C - bij aanname van dalende kosten

verschillende mogelijke combinaties (varianten) voor van soortelijke exportstructuur, die dezelfde grootheid opleveren. Bijvoorbeeld betekent een beweging langs de kromme van P_1 naar P_2 (die richting treedt van nature het vaakst op) dat in de exportstructuur veranderingen optreden die berusten op een stijging van het aandeel van industrieproducten ten nadele van het aandeel van grondstoffen/landbouwgoederen. Analooq is het in geval van de isoquant voor export

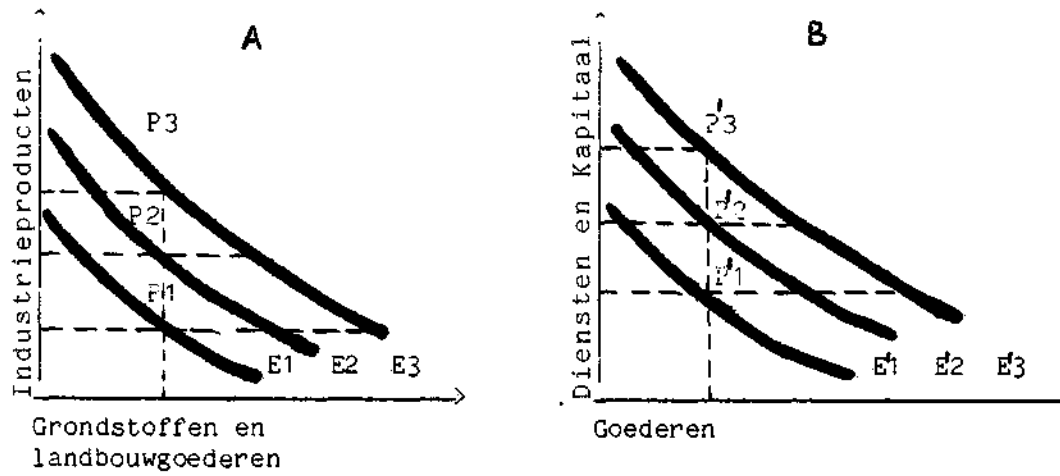
sensu largo (Grafiek 4): beweging van P_1' naar P_2' betekent hier een zich verkleinen van de rol van goederenexport in de totale export in verband met een stijging van de diensten- en kapitaalexport. De factor die richting en tempo van bewegen over de kromme bepaalt zijn - ceteris paribus - prijsveranderingen in de internationale handel.

Een tweede groep krommen, die na aanpassing zinvol kunnen zijn voor het verklaren van bepaalde aspecten van de export, zijn de krommen van indifferentie (preferentie). Zowel in geval van export sensu stricto (Grafiek 5A) als sensu largo (Grafiek 5B) stellen de krommen die het verst verwijderd zijn van het nulpunt (E_3 , E_3') het hoogste export-niveau voor.

Anders gezegd, elk punt op de "hoogste" indifferentiekromme stelt de geprefereerde (meer nuttige) combinatie in verhouding tot combinaties vertegenwoordigd door punten op de lager gelegen indifferentiekrommen voor. Deze krommen kunnen - naar analogie met de preferentie van de individuele consument of ondernemer - ook de geobjectiveerde preferenties (de ordening van een bepaalde alternatievenverzameling) uitdrukken van het coördinerend staatscentrum. De staat beschikt - zowel in het geval van een gereguleerd markt-mechanisme als des te meer in het geval van een centraal geleide economie - over een omschreven preferentieschaal op het gebied van de samenstelling van export, wat in zijn algemeenheid verband houdt met prioriteit geven aan varianten met het hoogste nut. In het ons interesserende geval betekent bewegen van P_1 naar P_2 of P_3 dat het niveau van de export van grondstoffen/-landbouwgoederen constant is en de hele export-aanwas voortkomt uit vergroting van de export van industriegoederen, zoals beweging van P_1' naar P_2' en P_3' betekent dat het gegeven land zijn goederenexport

Grafiek 5

Indifferentie (preferentie-) krommen voor export sensu stricto en sensu largo

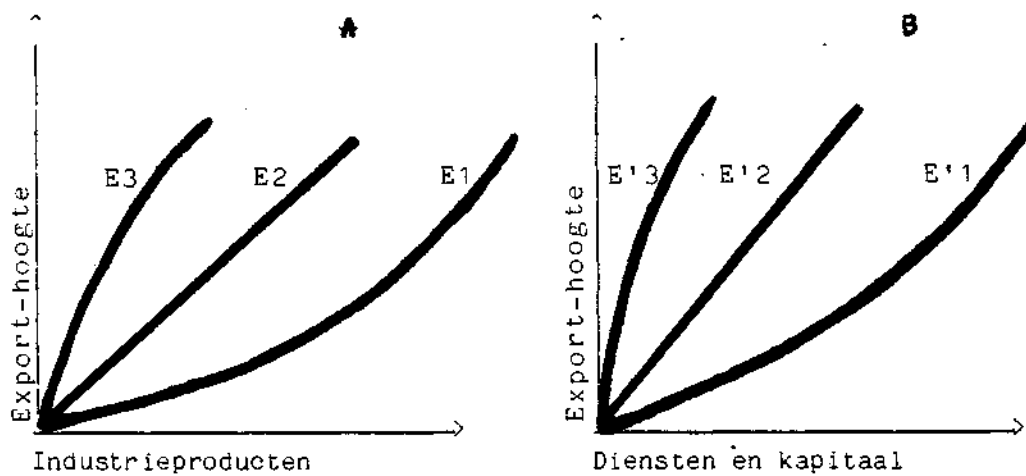

Grafiek 6

Krommen van de exportinkomsten sensu stricto en sensu largo

A - export van grondstoffen en landbouwgoederen = constans

B - goederenexport = constans

niet vergroot en de groei van de export uitsluitend het gevolg is van stijging van diensten- en kapitaalexport. Uiteraard zijn zulke uitgangspunten bovenal theoretisch van aard, aangezien in de praktijk niet zo vaak situaties voorkomen, waarin de omvang van export van grondstoffen/landbouwgoederen, industrieproducten, diensten en kapitaal over een langere periode constant is.

Bovengenoemde restrictie geldt ook de bundels van zogenaamde krommen van exportinkomsten (Grafiek 6). In het algemeen genomen stijgt - ceteris paribus - met een stijging van de export van industrieproducten ook de hoogte van de totale export van een land, evenals met een stijging van de diensten- en kapitaalexport de hoogte van de export sensu largo stijgt, aangenomen dat de hoogte van de goederenexport onveranderlijk is. Deze afhankelijkheid is uit logisch oogpunt vanzelfsprekend, wat echter niet beslist over de gedaante van de kromme, die sneller dan proportioneel (E_1, E'_1), proportioneel (E_2, E'_2) of langzamer dan proportioneel (E_3, E'_3) kan groeien. In de praktijk vormt de hoogte van export uit een bepaald land zich over langere termijn niet regelmatig, dat wil zeggen "steeds sneller", "volgens een vaste groeivoet" of "steeds trager", maar eerder onregelmatig: er treden periodes op van "expansie en afremming" van export. Die eerste zijn karakteristiek voor "dynamische" producten, de tweede voor "stagnerende" goederen. Uiteindelijk hangt de werkelijke gedaante van de kromme van exportinkomsten begrijpelijkerwijs af van de exportstructuur, anders gezegd is zij resultante van het aandeel van "dynamische" en "stagnerende" elementen.

5. Het probleem van de optimale exportstructuur

Bovenstaande overwegingen vormden de poging om antwoord te geven op de vraag: "hoe kan het zijn?", niet op de vraag: "hoe is het?" (dat is een aparte kwestie, die onmogelijk in dit bestek aangepakt kan worden), of "hoe zou het moeten zijn?".

In het licht van de behoeften van economische theorie en praktijk kan het gewicht van een antwoord op de laatste vraag onmogelijk overschat worden. De kwestie, hoe de optimale exportstructuur van een land hoort

te zijn, behoort naar het lijkt tot de meest complexe vraagstukken in de economische wetenschappen. Hoewel dit vraagstuk in de literatuur veelvuldig is aangepakt, kan men de behaalde resultaten, hoewel interessant en waardevol, moeilijk als volledig bevredigend zien.

Een van de hoofd-vaststellingen, die aandacht verdient in het licht van de resultaten tot nu toe, is de these dat het in de praktijk onmogelijk is een ideaal (absoluut)²³⁾ optimum voor de buitenlandse handel (waaronder ook een ideaal optimum voor de exportstructuur) te bereiken - opgevat als dat wat de effectiviteit van binnenlandse productiemiddelen maximaal verhoogt. Men kan daarentegen wel spreken van een reëel, relatief optimum - mogelijk te bereiken in gegeven externe en interne omstandigheden, bij het bestaan van allerlei beperkingen dus. Het betekent bovendien dat men moet waken voor ijdele hoop op het uitwerken van een "model" of "voorbeeldige" goederenstructuur van de export met universeel karakter, waar concrete exportstructuren van onderscheiden landen (bijvoorbeeld Nederland of Polen) altijd en absoluut mee vergeleken of aan aangepast zouden worden. Aan de basis van de gedachte aan de mogelijkheid van het in de praktijk bereiken van een reëel optimum van de export- en importstructuur ligt de stilzwijgende veronderstelling dat die structuren niet de resultante (mechanische som) zijn van de activiteiten van vele onderscheiden economische subjecten, maar de consequentie vormen van optimaliserende activiteiten, ondernomen op initiatief van het coördinerende staatscentrum. Men moet zich er natuurlijk rekenschap van geven dat de mate van invloed van zulke centra per land verschilt: anders in landen met markteconomie, anders in centraal geplande economieën, weer anders tenslotte in landen met gemengde economie.

In het licht bezien van deze opmerkingen moet benadrukt worden, dat het tegenwoordig onmogelijk is een categorisch oordeel te vellen van het soort: "die en alleen die exportstructuur is volmaakt, progressief, de beste"²⁴⁾. Het is echter mogelijk de onderscheiden, concrete exportstructuren van verschillende landen te waarderen en opinies te construeren met betrekking tot uitsluitend een gegeven tijd en plaats, van het type: "die structuur is beter dan die". Vele zulke pogingen kunnen in de literatuur gevonden worden, waarbij het merendeel berust op een indeling van het geheel van de aan het internationale verkeer deelnemende goederen in grondstoffen/landbouwproducten en industrieproducten. In het algemeen genomen kunnen hier twee tegenge-

stelde, extreme benaderingen onderscheiden:

1. Een land behoort goederen te exporteren die intensief overvloedig aanwezige factoren gebruiken, waar het relatief meer mee is uitgerust dan andere deelnemers aan de wereldmarkt (uit de aard der zaak zouden minder ontwikkelde landen in zo'n benadering veroordeeld zijn tot productie en export van vooral grondstoffen en landbouwproducten²⁵).
2. Een land behoort zoveel mogelijk industrieproducten te produceren en exporteren; de export van industrieproducten - beschouwd als rendabeler dan de export van grondstoffen/landbouwgoederen - is het symbool van moderne economische ontwikkeling.

Het lijkt dat in het licht van in de huidige wereldeconomie optredende processen geen van beide benaderingen als juist gezien kan worden. In de eerste plaats moet de basis ervan in twijfel getrokken worden, namelijk de dichotome indeling in grondstoffen/landbouwproducten en industrieproducten. Deze vroeger gerechtvaardigde indeling lijkt tegenwoordig weinig zinvol meer, speciaal voor een operatief gestalte geven aan de exportstructuur. Hierop is vooral van invloed de gedifferentieerdheid van beide goederengroepen: een aanzienlijke in het geval van "grondstoffen/landbouwproducten", en een enorme in het geval van "industrieproducten". Tot die laatste groep worden zeer uiteenlopende producten gerekend, die tot verschillende groepen van assortimenten behoren, in verschillende mate veredeld zijn, onderling verschillen wat betreft vervulde functies, technische parameters, moderniteitsgraad, productie- en gebruiksduur en tenslotte - wat vanuit ons oogpunt uiterst wezenlijk is - wat betreft tendenties op het gebied van de vorming van aanbod, vraag en prijzen. Een ander argument dat spreekt voor het ter discussie stellen van de praktische bruikbaarheid van het genoemde model is dat vaak het verschijnsel optreedt dat door ontwikkelde landen (bijvoorbeeld Nederland met gas, bloemen) grondstoffen/landbouwgoederen worden geëxporteerd, en industrieproducten door minder ontwikkelde landen (bijvoorbeeld Oost-Aziatische landen). Het klassieke schema: "grondstoffen en voedsel exporteren arme landen, industrieproducten - rijke landen" is tegenwoordig een anachronisme geworden. De kern van het probleem is namelijk niet alleen of het gegeven land al grondstoffen/landbouwproducten of industrieproducten exporteert, maar eerder welke grondstoffen/landbouwproducten en welke industrieproducten geëxporteerd worden²⁶). Een tot

fetisj verheffen van de export van industrieproducten als ex definitio gunstiger is fout, evenals het onderwaarderen van de export van grondstoffen/landbouwproducten. Om deze reden behoort men zich bij overwegingen aangaande de problemen van de optimale exportstructuur te bedienen van meer preciese begrippen.

Allereerst kan men natuurlijk de verschillen in de aard van de producten proberen te herleiden tot verschillen in bijvoorbeeld kapitaal-, arbeid- en kennisintensiteit. Maar dit lijkt nog niet voldoende. Ook begrippen als "dynamische" en "stagnerende" producten, of - vanuit een andere optiek - "sterk progressieve", "middelmatig progressieve", "zwak progressieve", "zwak regressieve", "sterk regressieve" producten spelen een rol²⁷⁾. Weliswaar kan ook deze indeling een zekere willekeur verweten worden, maar ze is - in vergelijking met de indeling in grondstoffen/landbouwproducten en industrieproducten of een classificatie naar factorintensiteiten - ongetwijfeld veel nuttiger. Daarbij dient opgemerkt te worden, dat ze toepasbaar is op export sensu largo. Eender namelijk dan bij producten, zou men diensten kunnen onderscheiden naar verschillende mate van "progressiviteit" en "regressiviteit" vanuit het oogpunt van de omvang van de wereldvraag. Een dergelijke indeling zou waarschijnlijk ook te maken zijn met betrekking tot de kapitaalexport (ervan uitgaande dat de vraag naar kapitaal verschilt naar gelang de vorm en bronnen ervan). Daarmee kan nu de volgende algemene observatie geformuleerd worden: de exportstructuur van een land benadert de optimale des te meer, naarmate het aandeel erin groter is van progressieve elementen (goederen, diensten, kapitaal), die op langere termijn derhalve tenderen naar vraag- en prijsstijging, of - vanuit andere invalshoek - naar een hoge mate van exporteffectiviteit of een hoge mate van internationale concurrentie²⁸⁾.

Het tweede deel van het probleem van de optimale exportstructuur wordt gevormd door de kwestie van het benodigde aantal van verschillende elementen in de exportstructuur. Uit theoretisch oogpunt kunnen twee alternatieve, extreme varianten onderscheiden worden: die van een "monostructuur" en van een "polystructuur". Het zou natuurlijk mogelijk zijn zich te laten verleiden tot een beoordeling van de exportstructuur volgens het eenvoudige schema: "elke export-monostructuur is schadelijk, elke polystructuur gunstig" - of omgekeerd. Beide begrippen behoeven nadere uitleg. Voor zover namelijk het begrip "monostruc-

tuur" (of in de landbouw - "monocultuur") een eerder pejoratieve bijklank heeft, wordt "specialisatie" in de export in het algemeen als een gunstig verschijnsel gezien²⁹). Wanneer wij ons hier door de taaltraditie laten leiden dan kunnen wij opmerken, dat monostructuur een toestand betekent, waarin weliswaar exportspecialisatie optreedt in de strikte zin van het woord, maar aan de wortels waarvan niet zozeer een autonoom, bewust besluit van het betrokken land ligt, maar omstandigheden van geografische aard (natuurlijke hulpbronnen van een bepaald soort, een specifiek klimaat etc.) en van historische aard (bijvoorbeeld het opleggen door koloniale metropolen aan achtergebleven landen van een bepaalde specialisatie in de productie van grondstoffen/landbouwproducten). In het licht van dit onderscheid behoort de specialisatie van vele minder ontwikkelde landen van Azië, Afrika en Latijns-Amerika in één of een paar goederen als monostructuur betiteld te worden, anderzijds de specialisatie van verschillende hoogontwikkelde kapitalistische landen in de export van uiteenlopende moderne, "dynamische" industrieproducten - als specialisatie (in de positieve betekenis van dat woord)³⁰). Ook het begrip "polystructuur" heeft geen ondubbelzinnige inhoud. Het verschijnsel van exportpolystructuur kan namelijk positieve eigenschappen vertonen. Dat betreft echter niet de situatie wanneer de export bovenmatig gedifferentieerd is. De ontwikkeling van export uit verschillende gebieden ("het exporteren van een beetje van alles wat te exporteren valt") kan gepaard gaan met allerlei negatieve gevolgen.

Het dilemma kan wellicht als volgt geformuleerd worden: hoe kan het postulaat van exportspecialisatie verzoend worden met het postulaat van differentiatie van de exportstructuur. Met inachtnaam van de gebreken en gevaren die kleven aan extreme oplossingen (klassieke mono-export en overmatige, ineffectieve versplintering van de export) moet aangenomen worden dat de optimale (sub-optimale) export-structuur als het ware een "indirect" karakter heeft. Ze heeft noch het karakter van een overmatige overspecialisatie (extreme mono-export), noch van een overmatige diversificatie. Een bewering met zo weinig gepreciseerd gehalte kan begrijpelijkerwijs onvoldaanheid oproepen, maar er is een precedent³¹), wat natuurlijk onmogelijk als volledige rechtvaardiging kan gelden. Hoewel het bovengenoemde probleem al door vele onderzoekers is opgemerkt, zijn er heel weinig pogingen geweest om het probleem getalsmatig uit te drukken of om reken-instrumentaria te

construeren. Reden hiervoor is de uitzonderlijke complexiteit van het probleem van optimalisatie van economische structuren, onder meer ook van het zoeken naar de optimale verhouding tussen concentratie (politiek van een smal assortiment) en diversificatie (politiek van een breed assortiment) van de export. Eventuele kwantificering van dit probleem is weliswaar niet het doel van deze studie, toch moet hier een pessimistisch oordeel worden uitgesproken aangaande de mogelijkheid van een eenduidige, universele oplossing van deze kwestie³²).

Het hierboven geuite scepticisme betreft niet zozeer de beoordeling van de kans op oplosbaarheid van dit probleem in de zin van het vinden van voldoende geraffineerde wiskundige formules³³), maar betreft de beoordeling van eventuele toepasbare eigenschappen van een dergelijke oplossing. In de praktijk van de huidige economie (speciaal in minder ontwikkelde landen) is niet een lange-termijnpolitiek van optimalisatie van economische structuren ex ante reëel, maar eerder een onderzoek naar de aard van het probleem, gezond verstand en een methode van trial-and-error gebaseerd op een economische berekening, die rekening houdt met de interne relaties van schaarste en overvloed in het land en de prijsverhoudingen op de wereldmarkt.

Een superieure methodologische aanwijzing in het proces van bepaling van de optimale exportstructuur voor een gegeven land is de noodzaak een compromis te vinden tussen twee ogenschijnlijk tegengestelde principes: het principe van de internationale specialisatie (dus in feite het postulaat van inspanningsconcentratie) en het principe van complexe, veelzijdige economische ontwikkeling. Dit laatste principe (geenszins identiek aan het autarkieprincipe) gaat, met uitsluiting van een te smalle, eenzijdige specialisatie (monostructuur), uit van een wijdvertakte produktiestructuur in een bepaald land met gelijktijdige specialisatie in uitgeselecteerde gebieden van die takken. Wanneer de arbeidsverdeling binnen de bedrijfstakken plaatsvindt leidt specialisatie niet tot eenzijdigheid, maar verbindt zich met de complexe ontwikkeling van het land. Tegelijkertijd maakt het zelfs voor kleine landen de organisatie mogelijk van massale, grootschalige, deels voor export bestemde productie, waardoor een voldoende breed gebied verschijnt voor internationale samenwerking.

Bij de algemene analyse van de kwestie van de optimale exportstructuur is het nuttig zich te bedienen van de categorie van "het stelsel van complexe aard", of ook "het complexe stelsel", het opstellen waarvan

niet alleen een voldoende kwantificeerbaarheid van de elementen vereist, maar ook een voldoende harmonisatie van deze. Aansluitend bij de eerdere omschrijving van export als een complex, dynamisch systeem kunnen aan het adres van de exportstructuur ook andere postulaten geformuleerd worden, betrekking hebbende op economische systemen in het algemeen. Speciaal benadrukt dienen hier te worden die eigenschappen, die aangeduid kunnen worden met de term: "adaptieve eigenschappen van het systeem". J. Kornai rekende daartoe: bekwaamheid zich aan te passen aan zowel langzame als snelle veranderingen van het milieu, geëigende hoogte van gevoeligheidsdrempels, noch "te heftige", noch "te schuchtere" reacties op veranderingen, snelheid, gladheid en kosten van aanpassing³⁴). Aan deze kenmerken kan er nog één toegevoegd worden, namelijk die van de onfeilbaarheid van het systeem (opgebouwd uit vele feilbare bestanddelen). Zoals bekend is het "constructieve principe", dat uit feilbare elementen systemen laat bouwen van ongeacht welke mate van onfeilbaarheid, simpel: het berust op het invoeren in het systeem van het juiste aantal parallel gekoppelde reserve-elementen - met andere woorden op het verveelvoudigen van elementen met behulp van parallele (alternatieve) koppeling³⁵). Aan een gegeven export kan men dus de eigenschap van onfeilbaarheid toekennen, wanneer - ondanks verandering in de hoogte en structuur van de vraag uit het buitenland of verslechtering van tendenties - het land in staat zou zijn zich snel aan te passen aan de nieuwe situatie en dezelfde hoogte van exportinkomsten te bereiken.

Uiteraard is de beste manier om de onfeilbaarheidsgraad te vergroten een stijging van de onfeilbaarheidsgraad van de onderscheiden elementen. In het ons hier interesserende geval derhalve van de export van goederen, diensten en kapitaal. Vervulling van dit postulaat lijkt gemakkelijker in het geval van een polystructuur (gediversifieerde structuur) dan van een monostructuur, aangezien in dat laatste geval in het algemeen het hele systeem faalt, wanneer één van de systeem-elementen faalt. Op de goederen- en geografische export-diversificatie baseren vele landen van de Derde Wereld grote hoop op oplossing op langere termijn van hun ingewikkelde betalingsbalansproblemen. Die landen zien dus in de polystructuur van de export tegelijkertijd een belangrijk instrument van economische groei en ontwikkeling. Of die hoop gerechtvaardigd is en een reële basis heeft? Een antwoord op die vraag zou vereisen dat serieuze, objectieve empirische onderzoeken worden ondernomen.

Voetnoten

1. Een van de eersten, die wezen op de noodzaak het onderzoeksgebied voor de theorie van internationale uitwisseling te verbreden met het internationale kapitaal- en arbeidsverkeer was J.H. Williams, *The Theory of International Trade Reconsidered*, (in:) *Readings in the Theory of International Trade*, London 1953, pp. 253-271. Zie ook S. Flejterski, *Metodologiczny status nauki o miedzynarodowych stosunkach ekonomicznych*, "Przegląd Stosunków Miedzynarodowych" 1982, nr. 4, pp. 39-48.
2. Sommige economen beweren, dat in het geval van minder in hun ontwikkeling geavanceerde landen de internationale goederenuitwisseling te gecompliceerd is om in het raamwerk van een gedetailleerde theorie opgenomen te kunnen worden (zie J. Nowicki, *Handel miedzynarodowy krajów ekonomicznie mniej zaawansowanych*, Warszawa 1974, p. 29). In de theorie van de internationale uitwisseling ontmoeten wij vele modellen die elkaar in zekere mate aanvullen, gedeeltelijk echter met elkaar concurreren (zie J. Cieslik, *Ewolucja współczesnej teorii wymiany miedzynarodowej*, "Ekonomista" 1983, nr. 2, p. 432).
3. Zie H.J. Petersen, *Exportdiversifizierung und Exportwachstum in den Entwicklungsländern*, "Vierteljahreshefte zur Wirtschaftsfor-schung" 1965, Heft 3, p. 371.
4. Zie Ch. Wilhelms, D.W. Vogelsang, *Untersuchung über Fragen der Exportdiversifizierung in Entwicklungsländern*, HWWA, Hamburg 1971, p. 1.
5. Zie J.B. Donges, *Aussenwirtschafts- und Entwicklungspolitik*, Berlin 1981, p. 31.
6. Zie W. Ochel, *Die Entwicklungsländer in der Weltwirtschaft*, Köln 1982, p. 281.

7. Zie M. Dobroczyński en J. Stefanowicz, *Polityka zagraniczna*, Warszawa 1984, p. 226; R. Kudliński, *Właściwości współczesnej gospodarki światowej*, "Sprawy Międzynarodowe" 1979, nr. 12, p. 107.
8. In het algemeen genomen kan het streven naar een gediversifieerde exportstructuur voortkomen uit de volgende premissen: vermindering (spreiding) van risico, verbetering van de betalingsbalans, economische groei en ontwikkeling, versterking van de positie van het land in de wereldeconomie (zie S. Flejterski, *Rozwój eksportu towarów przemysłowych z krajów "trzeciego świata"*, "Sprawy Międzynarodowe" 1984, nr. 2, p. 92 e.v.).
9. Zie M. Ostrowski en Z. Sadowski, *Wyzwania rozwojowe*, Warszawa 1978, p. 42.
10. Vgl. o.m. Ch. Wilhelms, D.W. Vogelsang, op. cit., p. 3. Aandacht verdient hier de effectvolle, hoewel zeker een weinig oppervlakkige, these van de hand van A. Toffler, die schreef: "Het historische proces in de richting van maatschappelijke diversificatie is de tegenstelling van de gelijkschakeling en standaardisering, die in de era van lopende bandwerk zo gewenst zijn. Diversificatie betekent dat de samenleving van haar industriële basis afglijdt - overstapt van de monocultuur, die industrialisme is naar de multicultuur, die het superindustrialisme zal zijn" (zie van dezelfde auteur *Ekospazm*, Warszawa 1977, p. 43).
11. Zie bijv. J. Kleer, *Gospodarka światowa. Prawidłowości rozwoju*, Warszawa 1975; B. Kamiński en M. Okólski, *System gospodarki światowej. Problemy rozwoju*, Warszawa 1978; A. Gwiazda (verscheidene publicaties).

12. Op de uitzonderlijke heterogeniteit van de categorie "dienstenexport" en de daarmee verband houdende onderzoeksproblemen wijst o.m. F.D. Weiss, Dienstleistungen in der internationalen Arbeitsteilung. "Die Weltwirtschaft" 1983, nr.1, p. 134. Vgl. ook Z. Dmowski, Usługi w obrotach zagranicznych, Warszawa 1977.
13. Dit betreft bijvoorbeeld de interdependentie tussen goederenexport en export van technische kennis; zie J. Monkiewicz, Międzynarodowe operacje licencyjne w rozwiniętych krajach kapitalistycznych, Warszawa 1976, pp. 42-59.
14. Zie R.A. Mundell, International Trade and Factor Mobility, "American Economic Review" 1957, nr. 3, p. 321-335.
15. Vgl. R.A. Mundell, op. cit., p. 321. Met deze these correspondeert in zekere mate de observatie dat kapitaalbewegingen gevolg of oorzaak kunnen zijn van veranderingen in het internationale verkeer van goederen en diensten (vgl. J. Rutkowski, Eksport kapitału, Warszawa 1972, p. 309).
16. Zie J.H. Dunning, Explaining Changing Patterns of International Production: In Defence of the Eclectic Theory, "Oxford Bulletin of Economics and Statistics" 1979, nr. 4, p. 269-291; J. Cieślik, Teoria produkcji międzynarodowej, "Sprawy Międzynarodowe" 1981, nr. 5, p. 111-120.
17. Een dergelijk onderscheid hanteert B. Samojlik (direct aansluitend bij de gedachten van A. Wakar); zie B. Samojlik, Kierunki handlu z zagranicą, Warszawa 1971, p. 8-9.
18. In dit geval zou het moeilijk zijn de bekende opvatting te delen van P. Samuelson, die vaststelde dat aan het vraagstuk van complementariteit in de economie veel meer aandacht was besteed, dan dit verdiende op grond van zijn wezenlijke belang (zie: P. Samuelson, Zasady analizy ekonomicznej, Warszawa 1959, p. 178).

19. Vgl. A. Anczyszkina, *Metody prognozowania dynamiki gospodarki narodowej*, (in:) *Naukowe podstawy prognozowania ekonomicznego*, Warszawa 1974, p. 207. Naar Z. Dobrska juist heeft opgemerkt, breidt de rol van substitutie in de economie zich uit naarmate die laatste diversificeert, derhalve groter is in een hoog ontwikkelde dan in een achtergebleven economie. Het automatisch overbrengen van juiste gevolgtrekkingen aangaande meer geavanceerde structuren op minder geavanceerde lag ten grondslag aan de overschatting door sommige onderzoekers van de rol van substitutie bij onderzoek naar de economische ontwikkeling van achtergebleven landen (Z. Dobrska, *Wybór technik produkcji w krajach gospodarczo zacofanych*, Warszawa 1963, p. 31).

20. De kromme is dan zinvol, wanneer twee goederen (twee groepen goederen) worden bekeken, bij meer goederen zouden daarentegen niveaus of hyperniveaus geanalyseerd dienen te worden.

21. De transformatiekromme is ingevoerd door G. Haberler (*Der internationale Handel*, Berlin 1933, pp. 93-140). Zie in die kwestie: Z. Foltyński, *Teoria handlu międzynarodowego*, Warszawa 1970, p. 110 e.v.; B. Samojlik, op. cit. p. 13 e.v.; J. Sołdaczuk, Z. Kamecki, P. Bożyk, *Międzynarodowe stosunki ekonomiczne. Teoria i polityka*, Warszawa 1983, pp. 26-29.

22. De situatie, waarin transformatiekosten constant zijn, komt het minst voor. In werkelijkheid is het in zijn algemeenheid moeilijk te spreken van "zuivere" krommen, werkelijke krommen zijn eerder de som van holle en bolle afstanden.

23. Het is interessant hier ter vergelijking de sceptische mening aan te halen van L. Kantorowicz: "...een algemeen economisch criterium voor optimaliteit is waarschijnlijk onmogelijk en, wellicht, ook niet nodig"; ".....bij overweging van het probleem van een criterium mag niet gerekend worden op een absolute oplossing, dat wil zeggen op het vinden van een absoluut criterium, een absoluut optimaal plan...". (zie *Problemy narodnochoziajstwiennogo kriterija optimalnosti*, Moskwa 1982, p. 143).
24. In hun sceptische oordeel over de praktische waarde van de neoklassieke handelstheorie, schreven twee Amerikaanse economen al ruim twintig jaar geleden: "De internationale arbeidsverdeling ontwikkelt zich duidelijk in een storend andere richting dan de op grond van eenvoudige theoretische modellen verwachte schema's. Bij de hele betekenis van relatieve beschikbaarheid als het optimale handels-structuur beschrijvende principe, is het in de praktijk voorzien ervan uiterst moeilijk" (zie H. Chenery, H. Hughes, *Prospects for Partnership*, Baltimore 1963, p. 10).
25. Deze benadering lag ten grondslag aan de theorie van Heckscher-Ohlin en aan later geformuleerde afgeleide theoretische hypothesen.
26. Aandacht verdient hier de bekende mening van A. Emmanuel, dat de vloek van lage prijzen niet op bepaalde producten rust, maar op bepaalde landen. Hij schreef: "Brazilië is niet daarom arm, omdat ze teveel koffie exporteert en te weinig andere goederen, maar omdat koffie te goedkoop is. De monocultuur van aardnoten is noodlottig voor Senegal, maar de staal-"monocultuur" verzekert Luxemburg een per capita nationaal inkomen dat tot de hoogste in Europa behoort" (zie A. Emmanuel, *Echange inégal*, Paris 1969, p. 280).

27. Dit onderscheid is gemaakt met betrekking tot de hoogte van de groeivoet van de wereldvraag (zie bv. *Croissance mondiale et strategies de specialisation, Groupe d'etudes prospectives internationales*, Paris 1976. Vgl. ook *Trade in Manufactures and Semi-Manufactures of Developing Countries and Territories* 1984, UNCTAD, Geneva, June 1986, TD/B/C.2/223/Part I, p. 14: "dynamic", "stagnant" and "stable" product group). Er moet aan herinnerd worden dat daarmee samenvalt de these van J. Beksiaak, die schreef, dat willekeurige, maar tenminste originele (onderstr. S.F.) specialisatierichtingen gekozen dienen te worden, d.w.z. unieke, zonder dichtbijgelegen substituten, met een technisch monopolie op de wereldmarkt (zie *Społeczeństwo gospodarujące*, Warszawa 1972, pp. 75-76).

28. Zie S. Flejterski, *Istota i mierzenie konkurencyjności międzynarodowej*, "Gospodarka Planowa" 1984, nr. 9; S. Borner, *Internationale Wettbewerbsfähigkeit - Fragmente zu einer Theorie internationaler Unternehmenstätigkeit*, "Weltwirtschaftliches Archiv" 1984, nr. 3, pp. 481-496.

29. Ook wordt echter verkondigd, dat tegenwoordig niet zozeer gestreefd dient te worden naar het vormen in een land van een paar specialistische branches of exporttakken, maar dat het daarentegen onontbeerlijk is te streven naar een toestand van algehele efficiency van de economie, of ook van een zgn. proexport oriëntatie van de hele economie (zie bv. M. Ostrowski, Z. Sadowski, op. cit., p. 117).

30. Hier bestaat een aanzienlijke overeenstemming met de termen: "statische" en "dynamische" specialisatie - toegepast door P. Bożyk (zie *Korzyści z międzynarodowej specjalizacji*, Warszawa, pp. 22-29).

31. Toen zij het even gecompliceerde probleem overdacht van de keuze van technieken, schreef J. Robinson o.m.: "Ergens tussen (onderstr. S.F.) twee werkelijke winstvoeten ligt de winstvoet, bij welke beide technieken even verkieslijk zijn" (*Eseje z teorii wzrostu gospodarczego*, Warszawa 1964, p. 195).

32. Wij delen in dit geval de sceptische mening van H. Körner inzake de mogelijkheid van optimalisering op lange termijn van de productie- en exportstructuur; de auteur betitelde het geloof in zo'n mogelijkheid eenvoudig als uiting van "utopisch denken" (vgl. Probleme der wirtschaftlichen Arbeitsteilung, red. H. Giersch, Berlin 1974, p. 115).
33. Als bevestiging kan o.m. dienen het korte-termijn optimaliseringsmodel van de geografische structuur van buitenlandse handel van W. Trzeciakowski. In deze materie vgl. bv. W. Trzeciakowski, Problemy kompleksowego systemu analizy efektywności bieżącej handlu zagranicznego, "Studia" KPZK PAN, t. II, Warszawa 1961; Optimum całościowe a optimum częściowe w planowaniu handlu zagranicznego, "Przegląd Statystyczny" 1963, nr. 1. Zie ook: G. Szagałow, Problemy optymalnego planowania wniesznieekonomicznych swiaziej, Moskwa 1973.
34. Zie J. Kornai, Anti-Equilibrium, Warszawa 1973, p. 283.
35. Zie b.v. O. Lange, Wstęp do cybernetyki ekonomicznej, Warszawa 1965, p. 146.

Literatuur (selectieve lijst)

Balassa, B., A "Stages" Approach to Comparative Advantage, World Bank Staff Working Paper No. 256, May 1977.

Borner, S., Internationale Wettbewerbsfähigkeit - Fragmente zu einer Theorie internationaler Unternehmenstätigkeit, Weltwirtschaftliches Archiv 1984, nr. 3, pp. 481-496.

Breetzmann, M., Faulwetter, H., Garscha, J. en Stier, P., Industrie und Industrieplanung in Entwicklungsländern, Akademie-Verlag, Berlin, 1981.

Chenery, H. en Hughes, H., Prospects for Partnership, Baltimore, 1963.

Cieślak, J., Ewolucja współczesnej teorii wymiany międzynarodowej, Ekonomista 1983, nr. 2.

De Jonge Industrielanden van de Derde Wereld, Tijdschrift voor Ontwikkelingssamenwerking 1986, nr. 4.

Dijck, P. van, Transforming the Trade and Industrialization Regime in Developing Countries, Researchmemorandum 5, Economische Faculteit, Vrije Universiteit, Amsterdam, 1987.

Dijck, P. van en Verbruggen, H., The Gains from Trade for Developing Countries Reconsidered, Researchmemorandum 7, Economische Faculteit, Vrije Universiteit, Amsterdam, 1987.

Dijck, P. van en Verbruggen, H. (eds.), Export-Oriented Industrialization and Employment: Policies and Responses with Special Reference to ASEAN Countries, Council for Asian Manpower Studies Manila en Vrije Universiteit Amsterdam, 1984.

Dmowski, Z., Usługi w obrotach zagranicznych, Warszawa, 1977.

- Dobroczyński, M., Polityka kompleksowego rozwoju zagranicznych stosunków ekonomicznych, Sprawy Międzynarodowe 1981, nr. 7, pp. 19-40.
- Dobroczyński, M. en Stefanowicz, J., Polityka zagraniczna, Warszawa, 1984.
- Dobrska, Z., Wybor technik produkcji w krajach gospodarczo zacofanych, Warszawa, 1963.
- Donges, J.B., Aussenwirtschafts- und Entwicklungspolitik, Berlin, 1981.
- Dudzinski, J., Ogólne prawidłowości kształtowania się cen na współczesnym rynku międzynarodowym, Szczecin, 1983.
- Dudzinski, J., Flejterski, S. en Nakonieczna-Kisiel, H., Stosunki ekonomiczne między Polską a krajami Afryki Zachodniej w świetle sytuacji ekonomicznej u progu lat osiemdziesiątych, Przegląd Zachodniopomorski 1985, nr. 3-4.
- Dunning, J.H., Explaining Changing Patterns of International Production: In Defence of the Eclectic Theory, Oxford Bulletin of Economics and Statistics 1979, nr. 4, pp. 269-291.
- Esser, K. en Wiemann J., Schwerpunktländer in der Dritten Welt, DIE, Berlin, 1982.
- Flejterski, S., Dywersyfikacja struktury rzeczowej eksportu. Aspekty teoretyczne, Ekonomista 1985, nr. 3, pp. 413-436.
- Flejterski, S., Istota i mierzenie konkurencyjności międzynarodowej, Gospodarka Planowa 1984, nr. 9.
- Flejterski, S., Metodologiczny status nauki o międzynarodowych stosunkach ekonomicznych, Przegląd Stosunków Międzynarodowych 1982, nr. 4, pp. 39-48.

Flejterski, S., Rozwoj eksportu towarów przemysłowych z krajów trzeciego świata", Sprawy Międzynarodowe 1984, nr. 2, pp. 91-102.

Flejterski, S. en Góra, J., Wpływ reformy na międzynarodową konkurencyjność gospodarki polskiej, Gospodarka Planowa 1983, nr. 2, pp. 70-74.

Foltyński, Z., Teoria handlu międzynarodowego, Warszawa, 1970.

Gwiazda, A., Współzależność w gospodarce światowej, Warszawa, 1986.

Hablützel, R., Probleme einer wirtschaftlichen Diversifizierung der Ölländer, Finanzierung und Entwicklung 1981, nr. 2, pp. 10-13.

Jasinski, B., Międzynarodowe uwarunkowania rozwoju przemysłowego krajów rozwijających się, Sprawy Międzynarodowe 1983, nr. 9.

Kaminski, B. en Okolski, M., System gospodarki światowej. Problemy rozwoju, Warszawa, 1978.

Kleer, J., Gospodarka światowa. Prawidłowości rozwoju, Warszawa, 1975.

Kleer, J., Równowaga i nierównowaga w gospodarce światowej, Warszawa, 1983.

Lee, E. (ed.), Export-Led Industrialization and Development, ILO, Geneva, 1981.

Lenel, A.E., Zur Konkurrenz der Entwicklungs- und Staatshandelsländern auf den Absatzmärkten der EG, FU, Berlin, 1980.

Linnemann, H., An Econometric Study of International Trade Flows, Amsterdam, 1966.

Linnemann, H., Trade Flows and the Commodity Composition of Trade, Working Paper, Free University Amsterdam, March 1985.

- Linnemann, H. en Flejterski, S., Determinanty międzynarodowej konkurencyjności gospodarki Holandii (na marginesie dyskusji o kierunkach proeksportowej reorientacji gospodarki polskiej), in: Prace Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego 1988.
- Lorenz, D., Hypothesen zur Erklärung der Handelsströme zwischen Industrie- und Entwicklungsländern, in: Giersch, H. en Haas, H.D. (eds.), Probleme der weltwirtschaftlichen Arbeitsteilung, Berlin, 1974, pp. 89-109.
- Maizels, A., Exports and Economic Growth in Developing Countries, Cambridge, 1971.
- Morrison, T.K., Manufactured Exports from Developing Countries, New York, 1976.
- Mundell, R.A., International Trade and Factor Mobility, American Economic Review 1957, nr. 3, pp. 321-335.
- Nowicki, J., Handel międzynarodowy krajów ekonomicznie mniej zaawansowanych, Warszawa, 1974.
- Ochel, W., Die Entwicklungsländer in der Weltwirtschaft, Köln, 1982.
- Paszyński, M., Kraje rozwijające się w międzynarodowym podziale pracy, Ekonomista 1979, nr. 1.
- Petersen, H.J., Exportdiversifizierung und Exportwachstum in den Entwicklungsländern, Vierteljahreshefte zur Wirtschaftsforschung, 1965, Heft 3.
- Rutkowska, I. en Rutkowski, J., Problemy współczesnej gospodarki światowej, Warszawa, 1981.
- Rutkowski, J., Eksport kapitału, Warszawa, 1972.

Sabolo, Y., Gaude, J. en Wéry, R., The service industries, ILO, Geneva, 1975.

Samojlik, B., Kierunki handlu z zagranicą, Warszawa, 1971.

Sołdaczuk, J., Kamecki, Z. en Bożyk, P., Międzynarodowe stosunki ekonomiczne. Teoria i polityka, Warszawa, 1983.

Todaro, M.P., Economic Development in the Third World, New York-London, 1981.

Trade and Development Report 1986, Report by the Secretariat of the UNCTAD, UN, New York, 1986.

Weiss, F.D., Dienstleistungen in der internationalen Arbeitsteilung, Die Weltwirtschaft 1983, nr. 1.

Wilhelms, Ch. en Vogelsang, D.W., Untersuchung über Fragen der Exportdiversifizierung in Entwicklungsländern, HWWA, Hamburg 1971.

Wilkens, B., Sri Lanka: Exportdiversifizierung und weltwirtschaftliche Rezession, Konjunkturpolitik 1986, nr. 1/2, pp. 80-98.